

Wat telt als godsdienstsociologie?

De last van een rijk verleden

Kees de Groot & Erik Sengers*

Summary

In 1960, the Dutch journal of the Catholic Social-Ecclesial Institute (Kaski) Sociaal Kompas became Social Compass. This shift rounded off a period now considered as the heyday of Dutch sociology of religion. Ironically, in those years, Catholic sociologists in particular contested the legitimacy of taking religion as an object of sociological study. Each period in the history of sociology of religion appears to present a different face of it due to the interplay between the political field, the religious field, and the academic field, while the self-identification of its practitioners as sociologists of religion is far from self-evident. After 1980, further secularization resulted in a subsequent decline of chairs in sociology of religion. As direct, competitive government funding of academic research gained traction, the social-scientific study of religion continues to be funded. In so far as politicians and religious professionals continue to be concerned about issues such as the rise of Islam and new spirituality, the call for the social-scientific study of religion remains. The identification of these researchers with sociology of religion as a specialty, however, is less self-evident. What makes a sociologist of religion?

Inleiding

De plaats van de Nederlandse godsdienstsociologie in de wetenschap, de samenleving en het religieuze veld is de afgelopen vijftig jaar sterk veranderd. De ontwikkeling van het tijdschrift *Social Compass*, verbonden aan de *International Society for the Sociology of Religion* (Voyé 1999, 1449), laat dat duidelijk zien (Mejido 2004; Voyé & Billiet 1999).

Sociaal Kompas werd in 1953 gelanceerd als het tijdschrift van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut. Het instituut dat dit oorspronkelijk uitgaf, heette

---

* Kees de Groot is socioloog en theoloog. Hij is als universitair docent verbonden aan Tilburg University en lid van de redactie van *Religie & Samenleving*. Erik Sengers is socioloog en theoloog en werkzaam als docent en onderzoeker op diverse instellingen voor hoger onderwijs en lid van de redactie van *Religie & Samenleving*.

niet voor niets ‘sociaal-kerkelijk’. Directeur George Zeegers beoogde sociaal onderzoek ten dienste van de kerk; van godsdienstsociologie moest hij uitdrukkelijk niets hebben. Die was in zijn ogen te theoretisch en te kritisch. Het is dus op zijn minst een anachronisme om op het sociaal-kerkelijk onderzoek uit de jaren veertig het etiket ‘godsdienstsociologie’ te plakken.

Vanaf 1960 verscheen *Social Compass* in het Engels en Frans, als uitgave van een internationale federatie van soortgelijke rooms-katholieke onderzoeksinstituten (Mejido 2004). Tegenwoordig draagt het de ondertitel *International Review of Sociology of Religion* en voert het dus die vermaledijde godsdienstsociologie in het vaandel, tegen de geest van de oprichter in, wiens naam niettemin in het colofon wordt vermeld. In de periode 2001-2014 verschenen in dit kwartaaltijdschrift zeventien artikelen van auteurs die werkzaam waren in Nederland. Van de vierentwintig auteurs die voor deze artikelen tekenden, hadden twaalf een aanstelling als socioloog, vijf als antropoloog, vier als theoloog en slechts drie als godsdienstsocioloog. Afgemeten aan deze internationale publicaties wordt er dus nogal wat godsdienstsociologie bedreven door wetenschappers die institutioneel niet als godsdienstsocioloog te boek staan. Hoewel veertien van de vierentwintig wel lid zijn van het verband dat zich sinds kort Werkgezelschap voor godsdienstsociologie en -antropologie noemt, zal een aanzienlijk deel zichzelf doorgaans waarschijnlijk niet als godsdienstsocioloog afficheren. Wie en wat moet nu eigenlijk tot de godsdienstsociologie worden gerekend?

Deze vraag is leidend bij dit historisch-sociologisch overzicht van het vak in Nederland. Wat beschouwen we als godsdienstsociologie? Wat maakt dat wetenschappers zichzelf of anderen identificeren als godsdienstsociologen? Stemmen deze identiteitsconstructies altijd overeen en blijven die in de loop der tijd gelijk? Oftewel, met een toespeling op het kwantitatieve imago dat het vak bij sommigen heeft (Dols 2016): wat telt als godsdienstsociologie? Vanuit dit gezichtspunt presenteren we een geschiedenis van de godsdienstsociologie in Nederland (1911-2014). Deze is in de eerste plaats beschrijvend, maar door aandacht te schenken aan de wijze waarop het vak wordt geconstrueerd beogen we ook een kleine bijdrage te leveren aan de inmiddels omvangrijke sociologie van de godsdienstsociologie (Blasi & Giordan 2015; Bourdieu 1987; De Loor 1983; Dekker 1992; Laeyendecker 1984; Van Vugt & Van Son 1988).

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van eerdere publicaties van de eerste auteur, die waren gebaseerd op archiefonderzoek, een inventarisatie van leerstoelen in de godsdienstsociologie, een categorisering van publicaties, en interviews met twaalf, dat wil zeggen: vrijwel alle, actieve godsdienstsociologen met een academische aanstelling in het academisch jaar 1985-1986

(Brouwer, De Groot, De Roest, Sengers & Stoppels 2007, 27-45; De Groot & Habibuw 1987a; 1987b). Voor deze publicatie werd aanvullend literatuur- en internetonderzoek verricht. Op basis van de institutionele ontwikkelingen onderscheiden we zes perioden: in de eerste periode verschijnen de eerste sociologische studies naar godsdienst (1911-1944); in de tweede floreren de kerkelijke onderzoeksinstituten (1945-1959); in de derde is de institutionalisering van de godsdienstsociologie zwak (1960-1969); in de vierde vindt een hausse in het aantal leerstoelen plaats (1970-1979); in de vijfde krimpt het aantal leerstoelen (1980-2000) en in de zesde periode groeit het aandeel van de overheidsfinanciering (NWO) in het onderzoek naar religie (2001-2014). In de conclusie komen we terug op de vraag naar het gezicht van de Nederlandse godsdienstsociologie.

I Vroege studies (1911-1944)

De eerste impuls voor de opkomst van de sociologie in Nederland had een empirische achtergrond. Sociologie werd als academische discipline allereerst vanuit deze interesse gevestigd. Als grondlegger geldt Sebald Rudolf Steinmetz, die in 1908 aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam werd benoemd als hoogleraar in de politieke geografie en etnologie. Theoretisch sloot hij aan bij het evolutionisme van Herbert Spencer, maar tegelijk stond hij voor een strikt descriptieve opvatting van de sociologie, of liever 'sociografie'. Zijn leerlingen vestigden een empirische traditie in de Nederlandse sociologie, die in jaren dertig aansloot bij de Amerikaanse Chicago School.

De tweede impuls kwam uit de socialistische beweging. De eerste leerstoel voor sociologie werd vanaf 1922 aan dezelfde universiteit bekleed door de jurist Willem A. Bongers, ondanks aanvankelijke protesten van de gemeenteraad die geen onderscheid maakte tussen diens socialisme en diens sociologie. Inderdaad had Bongers, die was gepromoveerd in de criminologie (Bongers 1905), zich verdienstelijk gemaakt in de traditie van het wetenschappelijk socialisme. Vanuit deze achtergrond had hij ook geprotesteerd tegen de manier waarop statistieken werden gebruikt door confessionele auteurs. Al in 1911 voorspelde hij een voortgaande ontkerkelijking als bijdrage aan een 'sociologie van de godsdienst', dat als vak toentertijd nog niet bestond (Bongers 1911). In hetzelfde jaar publiceerde hij twee artikelen in de sociologie van de misdaad (later heruitgegeven als boekje) waarin hij de stelling weerlegde dat de verbreiding van ongelof zou leiden tot een toename van de criminaliteit (Bongers 1913). Hij riep op om aanspraken die op basis van geloof wor-

den gedaan te wantrouwen, en in plaats daarvan vergelijkend onderzoek te doen naar de sociale omstandigheden van godsdienst, zoals Max Weber had gedaan in *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1904-1905). Dit pleidooi werd wel opgepikt, maar niet door de confessionele auteurs. De beoogde 'sociologie van de godsdienst' werd ontwikkeld door een ongodsdienstige geestverwant uit het socialistische milieu.

Jacob Pieter Kruijt, een leerling van Steinmetz en Bonger, wordt over het algemeen gezien als de pionier van de Nederlandse godsdienstsociologie. Zijn ouders waren Zaanse doopsgezinden die de kerk hadden verlaten voor het socialisme, later: syndicalistisch anarchisme, van Domela Nieuwenhuis. In zijn dissertatie, verdedigd aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, ontwikkelde Kruijt (1933) een typologie van kerkbetrokkenheid en een hypothese over het proces van ontkerkelijking. Tot de jaren zestig zou dit het hoofdthema van de godsdienstsociologie blijven. Volgens Kruijt zou het proces van maatschappelijke differentiatie resulteren in een zuiveringsproces, waarbij het kerklidmaatschap van niet-religieuze motieven ontdaan werd. Deze belangstelling voor de feitelijke vermenging van religie en (conservatieve) politiek had een kritische ondertoon. De verwachte zuiverheid was ook een gewenste zuiverheid. In de praktijk moesten mensen immers kiezen tussen kerklidmaatschap en socialisme, terwijl hier voor hemzelf geen tegenstelling lag. De persoonlijke verhouding tot het object van studie speelde dus een belangrijke rol. In de Tweede Wereldoorlog liet hij zich dopen door de 'rode dominee' Willem Banning en sloot hij zich aan bij de Arbeiders-Gemeenschap der Woodbrokers (Kruijt & Groenman 1968).

De hervormde predikant Banning was ook intellectueel een geestverwant want deze had in 1936 al een inleiding over de relatie tussen sociologie en theologie gepubliceerd (Banning 1936). Terwijl in sommige Nederlands-hervormde kringen de sociologie werd omarmd, ging de ontwikkeling in rooms-katholieke en gereformeerde kringen een andere kant op. Statistisch onderzoek werd hier verwelkomd, maar veel auteurs ontwikkelden hun theorieën over de samenleving eerder op basis van theologische en filosofische inzichten die aansloten bij de eigen traditie, dan in de lijn van Karl Marx, Max Weber en Émile Durkheim. Achteraf gingen, zoals we weten, de laatste drie als de sociologische klassieken gelden en niet een laatmiddeleeuwse filosoof en theoloog als Thomas van Aquino. Op de katholieke seminaries werden de studenten echter wel degelijk onderwezen in een normatieve *sociologie*, waaronder de op neo-thomistische leest geschoeide katholieke sociale leer werd verstaan (Goddijn & Sloot 1978; Sengers 2011; Wils 1997). Op de Vrije Universiteit werden de studenten onderwezen in haar nog wat abstractere

gereformeerde evenknie, de ‘wijsbegeerte van de wetsidee’, ontwikkeld door Herman Dooyeweerd (Woldring 1978). De sociologie zoals die zich elders aan de academie ontwikkelde werd op een afstand gehouden, zeker voor zover die zich op het verschijnsel godsdienst richtte. De eerste impulsen voor een godsdienstsociologie deden zich niet hier voor, maar in de ontmoeting tussen historisch-materialisme en empirisch onderzoek.

Het was vooral de interactie tussen de Nederlandse Hervormde Kerk en de socialistische beweging die een eerste impuls gaf aan de sociologische bestudering van religie. Het aanzien van de godsdienstsociologie werd in deze periode bepaald door het streven om de moderne maatschappij te begrijpen, vooral uit een geëngageerde interesse in het proces van secularisatie. Er was in katholieke en gereformeerde kring ook een normatieve sociologie, die omgekeerd een herkerstening van de samenleving beoogde, maar daar was van *godsdienstsociologie* geen sprake.

2 De onderzoeksinstituten (1945-1959)

De algemene perceptie is dat de godsdienstsociologie na afloop van de Tweede Wereldoorlog een grote vlucht nam. “Toen was Nederland het Mekka van de godsdienstsociologen” (Dekker, 26-2-1987). Bedacht moet echter worden dat het begrip godsdienstsociologie toen weinig gebruikt werd, en ook inhoudelijk niet altijd van toepassing is. Veel van wat achteraf als godsdienstsociologie werd aangemerkt, was beleidsonderzoek in een maatschappelijke en politieke context die nu eenmaal veel minder gesecculariseerd was dan de huidige.

In 1945 werd Kruijt directeur van het Sociologisch Instituut van de stichting Kerk en Wereld, die verbonden was aan de Nederlandse Hervormde Kerk. Dit instituut was door Kruijt en Banning opgericht naar het voorbeeld van het in 1940 gestichte (neutrale) Instituut voor Sociaal Onderzoek voor het Nederlandse Volk (ISONEVO). Net als daar moest hier beleidsgericht onderzoek worden verricht, maar hier met als formeel doel om de Wederopbouw moreel en religieus kracht bij te zetten door steun en richting te verlenen aan ‘de herkerstening van het Nederlandse volk’ (Gastelaars 1985). In de praktijk stond het onderzoek van het Sociologisch Instituut vooral ten dienste van de planning van scholen, ziekenhuizen en kerkgebouwen. Na enkele jaren werd de onderzoeksagenda gedomineerd door onderzoek naar economisch onderontwikkelde gebieden waar de regering werkloosheid wilde bestrijden door de vestiging van nieuwe industrieën. Vanaf 1956 ontving het Instituut, via het ISONEVO – dat nu een coördinerende rol kreeg – subsidie van het Ministerie

van Maatschappelijk werk. Kruijt werd in 1946 hoogleraar sociologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, waar hij onder andere schreef over arbeid, vrije tijd, maatschappelijk werk en verzuiling. Zijn blijvende belangstelling voor het onderzoek naar godsdienst blijkt uit zijn voorzitterschap van de Werkgroep Godsdienstsociologie van de Nederlandse Sociologische Vereniging en uit zijn bijdragen aan het debat over verzuiling.

Op het Sociologisch Instituut werd Kruijt opgevolgd door Banning, die in 1946 ook de eerste leerstoel in de godsdienstsociologie was gaan bezetten, of eigenlijk: 'religieuze en wijsgerige sociologie' en wel aan de faculteit godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Leiden. Gedurende 15 jaar bleef dit de enige leerstoel in zijn soort. Banning was zowel actief in de kerk, de academie als de politiek: als voorman van de Doorbraakbeweging was hij de ideoloog achter de oprichting van de Partij van de Arbeid, die progressieve confessionelen, liberalen en socialisten onder één dak moest brengen. Op het Sociologisch Instituut was hij eindredacteur van het *Handboek Pastorale Sociologie* (Banning 1953-1962) waarin systematisch steden en regio's uit heel Nederland werden beschreven met het oog op een doeltreffende zielzorg. Sociologen, geografen, theologen en vele anderen werkten samen aan dit indrukwekkende, maar in kwaliteit zeer uiteenlopende, overzicht. Zo tekende drs. J.M. den Uyl voor het informatieve deel over Amsterdam, terwijl sommige predikanten de impressionistische beschrijving van hun standplaats doorspekten met persoonlijke waarderingen. Zelf publiceerde Banning over sociale bewegingen en ontwikkelde hij vanuit het eerdere religieus-socialisme het personalistisch socialisme, een ethische richting die zowel leunde op inzichten uit de sociologie als op een sociale lezing van het Evangelie. Op het Sociologisch Instituut begonnen verschillende godsdienstsociologen hun carrière, onder wie Pieter Hendrik Vrijhof die in het *Sociologisch Bulletin* verschillende empirische en theoretisch innovatieve artikelen publiceerde.

Katholieken ontwikkelden een soortgelijke belangstelling voor de studie van het sociale, maar sloten de studie van godsdienst daarbij uit. Niet voor niets werd zowel het begrip sociologie als het begrip godsdienst vermeden in de naamgeving van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut dat in 1946 werd opgericht. De eerste directeur was de econoom George H.L. Zeegers, die ook betrokken was geweest bij de oprichting van het ISONEVO. Chris Dols (2016) spreekt over de discipline die hier werd beoefend als 'godsdienstsociologie' en de 'bestudering van religiositeit', maar in feite verzette het KSKI, later Kaski geheten, zich tegen de moderne bestudering van religie. De bekendste inhoudelijke oppositie is die tegen het onderzoek naar het geboorteniveau onder katholieken (Van Heek 1954). Kaski-medewerker J.J.O. Goddijn, oftewel

de franciscaanse minderbroeder Walter Goddijn, schreef als tegenboek een proefschrift over de emancipatie van de katholieke minderheid in Friesland (Goddijn 1957; cf. Staverman 1954). In het voorwoord maakte Zeegers een scherp onderscheid tussen het werk van pater Goddijn, objectief onderzoek dat de kerk diende onder nauw kerkelijk toezicht, en godsdienstsociologie dat in zijn ogen een illegitieme en speculatieve wetenschap was die haaks stond op de katholieke geloofsleer. Om inhoudelijke redenen was een 'strengere mate van institutionalisering' gewenst.

Financieringsstromen speelden hierbij vast ook een rol. Het geld voor het instituut kwam van bisdommen en parochies; later ging ook het Ministerie voor Maatschappelijk werk onderzoeksprojecten betalen. Aan de Katholieke Universiteit Nijmegen kreeg Zeegers een leerstoel in de sociografie (die hij in de praktijk nauwelijks bezette). Gemeenschappen van franciscanen en leden van andere religieuze orden richtten lokale afdelingen op waar zij veelal als vrijwilligers onderzoek verrichtten (Winkeler 2010). Zelfs missieposten werden in overzichten als overzeese afdelingen aangemerkt. Soortgelijke instituten ontstonden in andere landen. In 1956 stichtte de voorzitter van het Kaski een internationale federatie van deze katholieke onderzoeksinstituten, die voortaan *Social Compass* ging uitgeven (Dobbelaere 2010; 2014). Tekenend voor de nauwe verbinding tussen kerk, onderzoek en politiek is dat Marga Klompé, de katholieke minister van Maatschappelijk werk, tot voorzitter van deze federatie werd benoemd.

De onderzoeksinstituten bloeiden omdat het overheidsbeleid was om langs verzuilde weg de Nederlandse samenleving te moderniseren. Ondanks de religieuze retoriek gingen confessionele sociologen binnen dit verzuilde kader steeds meer samenwerken, en in debat, met hun seculiere collega's. De sociologen waren verenigd in verzuiling. In 1954 werd ook vanuit diverse gereformeerde geledingen een sociologisch instituut (het Gereformeerd Sociologisch Instituut) opgezet om hun deel van het onderzoeksbudget te verkrijgen en de wisselwerking te bestuderen tussen de gereformeerde gezindte en de moderniteit (cf. Dekker 2005, 24). Bekendste onderzoeker was de laatste directeur Gerard Dekker, die daarnaast een dissertatie schreef over het kerkelijk gemengde huwelijk (Dekker 1965). Ook de humanisten volgden, in 1960, met het Humanistisch Instituut voor Sociaal Onderzoek. T.T. ten Have startte daar een onderzoek naar ontkerkelijkheid in het spoor van Kruijt. Toekenning van overheidssubsidie vergde echter een curatorium waarin collega's van hervormde, katholieke en gereformeerde huize zitting hadden. De verzuiling van de godsdienstsociologie was van overheidswege afgedwongen,

en deed bij verschijning van de onderzoeksresultaten, tien jaar later, alweer gedateerd aan (Faber, Ten Have, Van Dijk, Goddijn & Kruijt 1970).

In deze jaren evolueerde de godsdienstsociologie langzaam uit de confessionele sociologie. Vrijzinnige protestanten omarmden de sociologie al eerder; katholieken verlieten het strikt beschrijvende sociaal onderzoek en excelleerden in de ontwikkeling van organisatiestructuren. Andere minderheden volgden later. De institutionele basis voor dit mengsel van toegepast en fundamenteel onderzoek werd gefaciliteerd door de overheid die opdrachten verstrekte voor beleidsgericht sociaalwetenschappelijk onderzoek aan neutralen (ISONEVO), hervormden, katholieken, en later ook aan gereformeerden en humanisten. Toen de overheidssubsidies eind jaren vijftig afnamen, waren de levensbeschouwelijke organisaties zelf niet bereid, of in staat, om de financiering over te nemen. Op deze wijze kwam een specifieke mix van sociaalwetenschappelijke theorievorming, kerkelijke statistiek en lokaal veldwerk ten einde. Achteraf noemen we deze mix godsdienstsociologie, maar wat er vericht werd, was lang niet allemaal sociologie en de bestudering van religie was slechts een deel van het werk, naast het onderzoek naar industriegebieden, de nieuwe jongerencultuur en de achterblijvers in het proces van modernisering: de zogenaamde 'onmaatschappelijken'. Wat deze beoefenaars van het vak verbond was de studie van veranderingen in de Nederlandse samenleving die een inhaalslag aan het maken was in het proces van modernisering. Er werd een verzorgingsstaat opgebouwd langs gescheiden wegen voor hervormden, katholieken, gereformeerden en neutralen waarbij de overheid tot einde jaren vijftig het daartoe ondersteunende onderzoek langs dezelfde wegen subsidieerde.

3 Tussen kerk en academie (1960-1969)

Vanaf 1960 namen de universiteiten de centrale plaats over die de onderzoeksinstituten in het sociaalwetenschappelijk onderzoek hadden ingenomen. De sociologie academiseerde en dat had ook gevolgen voor het gezicht van de godsdienstsociologie. Aan de universiteiten kwam enige verruiming van de aandacht voor het vak en tegelijkertijd roerden godsdienstsociologen zich in de vernieuwingsbewegingen die in de kerken gaande waren.

Minderbroeder franciscaan Osmund (Piet) Schreuder, die was gepromoveerd op onderzoek naar stedelijke parochies (Schreuder 1962), werd hoogleraar in de godsdienstsociologie aan de sociologische faculteit in Nijmegen.

Pater augustijn Leonardus (Bert) Laeyendecker verdedigde zijn proefschrift (Laeyendecker 1967) over sektes aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en bleef als lector in de algemene sociologie publiceren over religie. Aan de Rijksuniversiteit Utrecht leidde Pieter H. Vrijhof de vakgroep godsdienstsociologie aan het sociologisch instituut. Hij deed er onderzoek naar kerkelijk leven in de stedelijke samenleving en ontwikkelde een godsdienstsociologie naar het voorbeeld van Thomas Luckmann. Hij herdefinieerde het vak als cultuur- en kennissociologie, wat tot uitdrukking kwam in onderzoek naar godsdienst in verschillende, officiële en niet-officiële vormen (Vrijhof 1970), een niet onomstreden opstelling in een veld waarin velen vasthielden aan de band met hun onderzoeksobject, de kerk.

In het spoor van het structureel-functionalisme werden de klassieke auteurs herontdekt. Studenten in het nieuwe en populaire vak werden aan de hand van J.A. van Doorn en C.J. Lammers (1959) opgeleid in de Amerikaanse traditie met Talcott Parsons als voorbeeld. Walter Goddijn en H.P.M. (Hans) Goddijn herschreven hun eerdere introductie in de godsdienstsociologie (1960) waarbij ze de functionalistische traditie overnamen terwijl ze tegelijkertijd dicht bij de sociografische traditie bleven. Deze aanpassing ging gepaard met een felle aanval op de “zogenaamd-fenomenologische beschouwingen over de belevingsaspecten van de godsdienst” zoals gedaan door Vrijhof en Luckmann. De tegenwerping was dat deze beschouwingen een empirische basis misten en dat ze de kerk niet dienden. “Gaan deze dan nog vergezeld van een sterk waardegeladen anti-institutionalisme of anti-kerkelijkheid, dan blijft van de godsdienstsociologie in strikte zin geen draad meer over” (Goddijn & Goddijn 1966, 120). Opmerkelijk is dat er nog steeds vanuit een empirische, kerkgetrouwe positie werd geageerd tegen een vorm van sociologie die ook de inhoud van het geloof en de kerkelijke structuren tot het onderzoeks-terrein rekende, maar dat nu de *eigen* positie met de godsdienstsociologie werd geïdentificeerd, en wel exclusief. Godsdienstsociologie werd beschouwd als kerksociologie en blijkbaar kon het functionalistische paradigma met zijn nadruk op waardevrije wetenschap goed samengaan met een sociologie die dienstbaar was aan de kerk. Wat uit de geërgerde toon van de aanval ook blijkt, is dat de netwerken van de confessionele intellectuelen uiteen begonnen te vallen en dat loyaliteit aan de kerk niet meer vanzelfsprekend was (Simons & Winkeler 1987).

Het aantal theoretische publicaties in de godsdienstsociologie was laag in deze periode, aangezien de contemporaine ontwikkelingen in de kerken veel aandacht vroegen en er voor fundamenteel onderzoek weinig tijd over bleef (Van Vugt 1981; Van Vugt & Van Son 1988). Van alle artikelen in de jaren

zestig was 60 procent kerkgerelateerd, terwijl 25 procent ging over de sociale impact van religie (Schreuder 1970). In lezingen, debatten en populairwetenschappelijke bijdragen werd een breed publiek bereikt. Deze wending van het academische naar het brede publiek kwam ook naar voren in het onderzoek 'God in Nederland' (Zeegers, Dekker & Peters 1967) dat werd geïnitieerd door het religieus-neutrale vrouwen tijdschrift *Margriet*, uitgevoerd door Attwood Statistics, en waarvan de publicatie werd ingeleid door Zeegers en becommentarieerd door Gerard Dekker en Jan Peters die later hoogleraar te Nijmegen werd. Het project werd de decennia daarop regelmatig herhaald tot en met 2016 (Bernts & Berghuijs 2016).

Verschillende godsdienstsociologen waren in deze periode sterk betrokken bij kerkvernieuwing, vooral de katholieken onder hen, zoals Walter Goddijn. Als journalist en onderzoeker schreef hij over vernieuwingen in het Nederlands katholicisme waaraan hij zelf mede vormgaf bij de organisatie van het Pastoraal Concilie te Noordwijkerhout (1966-1970) en als directeur van het Pastoraal instituut voor de Nederlandse kerkprovincie. Terugblikkend op deze 'revolutionaire' periode publiceerde hij verschillende boeken waarin sociologische analyse werd gecombineerd met progressieve ecclesiologische apologetiek. Andere sociologen waren ook betrokken bij en reflecteerden op kerkvernieuwing: onder meer Dekker, Laeyendecker en Thung namen vanuit een respectievelijk gereformeerde, katholieke en hervormde achtergrond deel aan uitvoerige discussies die in de serie *Terzake. Gesprekken van sociologen en theologen over kerkvernieuwing* (Van Beusekom et al. 1967) werden gepubliceerd.

Laatstgenoemden waren ook betrokken bij de heroprichting (1969) van de in het slop geraakte Werkgroep Godsdienstsociologie, samen met Dirk Th. Kuiper, hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit. Er werden regelmatig ontmoetingen tussen de Nederlandse en Vlaamse godsdienstsociologen georganiseerd. Samen met cultureel antropologen en godsdienstwetenschappers werden fundamentele vragen over religie vanuit sociaalwetenschappelijk perspectief besproken, geïnspireerd door Berger en Luckmann. Tegen de verwachting van de confessionele godsdienstsociologen in, betekende de verschuiving naar een 'zognaamd-fenomenologische' oriëntatie bepaald niet het einde van de godsdienstsociologie. Als academische subdiscipline kwam deze nu juist van de grond.

Kritische betrokkenheid op het religieuze veld en de academische ontwikkeling van het vak gingen in deze periode hand in hand. Juist over deze vervlechting is recentelijk debat gerezen. Historicus Chris Dols (2014) vertelt hoe katholieke godsdienstsociologen eraan bijdroegen dat de leegloop van

de kerken en de uittocht van priesters werd gepercipieerd als crisis, hoe zij vervolgens pleitten voor vernieuwing en die deels ook uitvoerden. Inderdaad wordt het gezicht van de godsdienstsociologie in deze periode sterk bepaald door een interesse voor modernisering van de kerken. Daarbij moet wel worden aangetekend dat deze wat de katholieke zijde betreft voortkwam uit een empirisch-beschrijvende, kerkbetrokken onderzoekstraditie die juist gekant was tegen zoiets als een sociologie van de godsdienst.

4 Academisering van de godsdienstsociologie (1970-1979)

In de jaren zeventig nam het aantal academische posities in de godsdienstsociologie sterk toe en kwam een algemenere interesse in zingeving en levensbeschouwing op. Tot 1968 waren er twee leerstoelen in de godsdienstsociologie op theologische faculteiten en twee op sociologische faculteiten. In 1970 was het aantal leerstoelen op theologische opleidingen gestegen tot 6 en in 1979 tot 11. Deze stijging werd voornamelijk veroorzaakt door de reorganisatie van de katholieke theologische opleidingen. Alle grootseminaries werden gesloten en vervangen door vijf katholieke instellingen voor wetenschappelijk theologisch onderwijs (te Eindhoven, Heerlen, Amsterdam, Tilburg en Utrecht) die niet enkel meer openstonden voor hen die zich op een kerkelijk ambt voorbereidden. Deze opleidingen kregen dezelfde rechten en subsidies die voordien voorbehouden waren aan de universitaire theologische opleidingen.

De sociale wetenschappen waren populair bij de oprichters van deze instituten, omdat ze de studenten wilden informeren over de seculiere omgeving waarin religie en het christelijk geloof functioneren, en ook omdat ze wilden voldoen aan de academische standaarden. Daartoe werden sociologen en sociologisch geschoolde theologen aangesteld zoals de priester-socioloog G.P.P. (Gérard) van Tillo in Heerlen, de socioloog Hans Goddijn en de hervormde theoloog R.G. (Ruut) Scholten in Amsterdam, en Walter Goddijn in Tilburg. Hoewel hun eerste opdracht was om de theologische opleiding te ondersteunen, begonnen ze ook met eigen onderzoek dat zich niet beperkte tot kerksociologie. Onderzoeksthema's waren onder andere pelgrimage, euthanasie en *invisible religion*, naast meer traditionele thema's zoals kerkelijke participatie, ordes en congregaties, de kerkelijke organisatie en recente kerkgeschiedenis.

Aan de Vrije Universiteit vond een soortgelijke ontwikkeling plaats. Hier werd in 1970 het Instituut voor Praktische Theologie opgericht om met

sociaalwetenschappelijke methoden onderzoek te doen naar organisatie en functioneren van de Gereformeerde Kerken. De eerste directeur was Gerard Dekker, opgevolgd door de socioloog Jan Hendriks toen Dekker hoogleraar godsdienstsociologie werd aan de theologische faculteit. In Leiden werd de godsdienstsocioloog en vrijzinnig theoloog Piet Smits opgevolgd door Mady Thung. Deze had hier haar proefschrift verdedigd waarbij ze de organisatie-sociologie gebruikte om de structuur van een missionaire kerk te analyseren. Geleidelijk aan werden sociografie en functionalisme vervangen door de internationaal gangbare kennis- en cultuursociologie, zoals bepleit door hoogleraar sociologie te Tilburg en Rotterdam Anton C. Zijdeveld (1971) en Henri W.A. Hilhorst die promoveerde op een evaluatie van de sociologie van Berger en Luckmann (Hilhorst 1976).

Het aantal theoretische publicaties steeg in deze periode naar 40 procent in de eerste helft van de jaren zeventig en 55 procent in de tweede helft (De Groot & Habibuw 1987a). Deze stijging weerspiegelde een voortdurende discussie over de positie van de godsdienstsociologie binnen de sociale wetenschappen, haar object en de noodzakelijke benadering. Ondanks een toename van het aantal leerstoelen bleef een groei van het empirisch onderzoek uit. Het aantal publicaties over godsdienst in Nederlandse sociologische tijdschriften bleef laag (niet meer dan vijf per jaar tegenover niet meer dan twaalf per jaar in de periode 1954-1965). Nieuwe thema's waren de inhoud van het geloof, nieuwe religieuze bewegingen en buitenkerkelijke vormen van religiositeit. Kwalitatieve methoden werden hierbij toenemend ingezet. De Werkgroep Godsdienstsociologie ondernam zelf een gezamenlijk multidisciplinair onderzoeksproject over het nieuwe religieuze bewustzijn dat in 1973 werd gepresenteerd op de International Conference for Sociology of Religion in Den Haag, maar pas vele jaren later werd gepubliceerd (Thung 1985).

Belangwekkende vernieuwing kwam in deze periode van politicoloog Arend Lijphart (1968) en empirisch socioloog Jan Thurlings (1978), beide op het gebied van de verklaring van verzuiling en ontzuiling. De georganiseerde godsdienstsociologie emancipeerde zich langzaam van haar descriptieve en kerkelijke verleden en versterkte haar verbinding met de bredere sociologische traditie (Hak 1995). Dat deed ze veelal in een theologische institutionele context waardoor er een accent kwam te liggen op de modernisering van de theologie door de inbreng van sociale wetenschappen.

5 Diffusie van het vak (1980-2000)

De verbreding van de institutionele basis van het vak bleek niet erg stevig. Na 1980 nam het aantal leerstoelen in de godsdienstsociologie sterk af. Op openbare universiteiten werden deze opgeheven of gedegradeerd. Zo vertrok Thung als hoogleraar godsdienstsociologie in Leiden en werd op het niveau van universitair docent opgevolgd door filosoof en socioloog Meerten B. ter Borg. Deze begon een vernieuwend onderzoeksprogramma over *implicit religion*. Aan de Vrije Universiteit werd Dekker wel opgevolgd door Hijme C. Stoffels. Stoffels was bij hem gepromoveerd op de evangelische beweging, evenals Sipco J. Vellenga, die benoemd werd als universitair docent aan de Universiteit van Amsterdam bij de vakgroep godsdienstwetenschappen. Van de vijf hoogleraarposten aan de katholieke theologische instellingen bleef er echter maar één over: na het vroege overlijden van Henri Hilhorst werd de leerstoel in Utrecht bezet door Staf Hellemans. Deze was in Leuven gepromoveerd op verzuiling en moderniteit. Elders, bijvoorbeeld in Tilburg, werd de positie voor godsdienstsociologie tijdelijk of part-time bezet, zoals door Jan Sloot, die publiceerde over katholieke parochies en de geschiedenis van de franciscaanse missie op Papua Nieuw Guinea, en Theo Schepens, die de religieuze markttheorie in Nederland introduceerde. De stijging in het aantal leeropdrachten in de vorige periode was dus tijdelijk, mede doordat de meeste katholieke theologische hogescholen, inmiddels universiteiten geheten, geen lang leven beschoren was.

Aan de sociale faculteiten was het niet beter. Alleen in Nijmegen werd de leerstoel voor godsdienstsociologie bij de vakgroep sociologie gecontinueerd. Schreuder, Peters en Albert J. Felling integreerden hun belangstelling voor religie in hun productieve onderzoeksprogramma Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland (SOCON), dat volgde op een studie naar secularisatie en ontzuiling (1979). Ook Paul de Graaf en Rob Eisinga, hun jonge collega's in de empirische sociologie, namen religie op in hun onderzoeken naar gemengde huwelijken, stratificatie, en de overlevingskansen van Joden in de Tweede Wereldoorlog (Ultee 2011). Sinds het eind van de jaren tachtig verschenen bijna jaarlijks Nijmeegse proefschriften over de betekenis van religieuze en niet-religieuze levensbeschouwingen, waarden en praktijken. Andere onderzoeksthema's zoals gebed, bekering in nieuwe religieuze bewegingen, en geloof onder jongeren werden door de collega's van godsdienstpsychologie behartigd: Jan van der Lans, Frans Derks en Jacques Janssen.

De zwakke institutionele basis verhinderde niet dat het onderzoek naar het verschijnsel religie werd uitgebreid. Dit gebeurde zowel door algemene

sociologen als binnen andere vakgebieden. De socioloog Paul Schnabel (1982) en, in opdracht van een Tweede Kamercommissie, de jurist Tobias Witteveen (1984) onderzochten of de zogenaamde sekten een bedreiging vormden voor de geestelijke volksgezondheid. Aan de Fryske Akademy kreeg onder wetenschappelijk directeur Lammert Gosse Jansma, zelf onderzoeker van millennialistische en esoterische bewegingen, het onderzoek naar *religion in everyday life* in heden en verleden een impuls (Laeyendecker, Jansma & Verhaar 1990). Sociologen zoals Ivan Gadourek (Gadourek & Peschar 1989) namen de vragen over ontkerkelijking op die voorheen door de confessionele onderzoeksinstituten onderzocht werden. Het Humanistisch Verbond (Doorn & Bommelé 1983) (incidenteel) en de rooms-katholieke kerk (structureel via het Kaski) bleven onderzoek naar geloof en betrokkenheid ondersteunen. De protestantse kerken en de oud-katholieke kerk steunden het oecumenische Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving dat zich met onder anderen Thung en Laeyendecker meer op maatschappelijke vraagstukken richtte. In 1981 ging in Tilburg het eerste Europese Waardenonderzoek van start dankzij de socioloog Ruud de Moor, samen met de pastoraaltheoloog Jan Kerkhofs uit Leuven: het begin van een serie internationale surveys die in kwaliteit en reikwijdte zouden toenemen. Daarnaast bleven ook nieuwe edities van God in Nederland verschijnen.

Opvallend in deze periode is dat collega's uit belendende vakgebieden zich met een soortgelijke belangstelling en benadering tot het onderwerp religie gaan wenden. In Nijmegen ontwikkelde de pastoraal-theoloog Johannes A. van der Ven (Van der Ven 1993) een empirische theologie waarin kwantitatieve methoden werden gebruikt voor onderzoek naar geloof, kerk en catechese. Aanvankelijk gebruikte hij hier Talcott Parsons' structureel-functionalisme om een empirische ecclesiologie te ontwikkelen. Deze benadering mondde uit in een eigen school binnen de praktische theologie die dicht tegen de godsdienstsociologie en -psychologie aanleunt.

Ook kerkelijke werkers gingen zich interesseren voor empirisch onderzoek. De socioloog Jan Hendriks en enkele agogisch en sociologisch geschoolde theologen richtten het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk op waarin academici en praktijkwerkers werden verenigd. Het verband stimuleerde theoretisch en empirisch onderzoek naar gemeenteopbouw. In de jaren negentig werden verscheidene onderzoeksprojecten voltooid, waaronder enkele proefschriften over kerkelijk beleid en christelijke identiteit. Een kritische evaluatie daarvan werd gemaakt door godsdienstsocioloog Jan B.G. Jonkers van de Protestantse Theologische Universiteit Kampen die in deze vorm van prak-

tijk-georiënteerd onderzoek een sterk wensdenken ontwaarde (Jonkers & Bruinsma-de Beer 2000).

Ook godsdienstwetenschappers en cultureel antropologen betraden godsdienstsociologisch terrein. Onderzoek naar nieuwe religieuze bewegingen werd vooral door godsdienstwetenschappers verricht, zoals blijkt uit het tijdschrift *Religieuze bewegingen in Nederland* (1980-1996). Cultureel antropologen gingen zich ook op de westerse samenleving richten en sociologische methodes en theorieën gebruiken. Al eerder had Jojada Verrips (1977) op grond van veldwerkonderzoek de relatie beschreven tussen religieuze conflicten en de integratie van religieuze gemeenschappen in de bredere samenleving met behulp van Elias' figuratiesociologie. Yme Kuiper onderzocht religieuze minderheden en elites en werd in 2006 bijzonder hoogleraar in de historische, culturele en religieuze antropologie in Groningen. De Utrechtse antropoloog Richard Singelenberg (1989) publiceerde over Jehova's Getuigen; André Droogers (VU) over volksreligiositeit, politiek en Pinksterbewegingen. Samenwerking tussen sociologen en antropologen werd gestimuleerd door de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging die academische bijeenkomsten over religie organiseerde zoals *Religie en macht* (1983) en *Religie en cultuur* (1995). Godsdienstsociologen waren echter opvallend afwezig aan de onderzoeksgroep *Godsdienst en Maatschappij* aan de Universiteit van Amsterdam, waar de antropologen Peter van der Veer, Gerd Baumann en Birgit Meyer en de kerkhistoricus Peter van Rooden een mondiaal perspectief in de sociaalwetenschappelijke studie van religie en godsdienst inbrachten. Zij betraden het domein van de godsdienstsociologie zonder aan te sluiten bij of in debat te gaan met de Nederlandse godsdienstsociologen.

Binnen de toenmalige Stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) werd de Werkgemeenschap Godsdienstsociologie opgenomen in de Stichting voor Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland. De samenwerking tussen sociologen en godsdienstwetenschappers bleef echter beperkt. Beiden volgden hun eigen agenda: de godsdienstwetenschappers deden onderzoek naar de religie van 'etnische minderheden', waaronder de islam; de sociologen deden onderzoek naar *Maatschappij en Religie in Nederland*, een verzamelnaam voor de lopende onderzoeksprojecten naar publieke religie, de evangelische beweging, New Age, secularisering, individualisering en zingeving. De resultaten werden gepubliceerd onder de enigszins apologetische titel *Religie in de Nederlandse samenleving: de vergeten factor* (Schreuder & Snippenburg 1990).

Ondanks de zwakkere institutionele basis waren productieve tijden voor de godsdienstsociologie aangebroken waarbij de grenzen met cultuursociolo-

gie, religieuze antropologie en empirische theologie moeilijk te trekken zijn. De godsdienstsociologen in strikte zin spanden zich in om religie als maatschappelijk verschijnsel op de onderzoeksagenda te zetten. Hiermee gingen ze in tegen een secularistische tendens in de Nederlandse samenleving als geheel en in de Nederlandse sociologie in het bijzonder om religie over het hoofd te zien, nu de dagen van de verzuiling voorbij waren.

6 Onderzoek naar religie vanuit meerdere disciplines (2001-2014)

In de meest recente periode is er met twee programma van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) opnieuw overheidsfinanciering voor de studie van religie: *the Future of the Religious Past* (2002-2012) (5,4 miljoen) en *Religie in de moderne samenleving* (2013-2018) (4 miljoen). De in dit verband gehonoreerde projecten worden niet enkel geleid door sociologen maar ook door theologen, godsdienstwetenschappers en antropologen. Zij die zichzelf beschouwen, en zij die beschouwd worden, als godsdienstsociologen vormen slechts een deel van de betrokken onderzoekers.

Binnen het conglomeraat van sociaalwetenschappelijk relevant onderzoek naar religie laten zich vier circuits onderscheiden naar gelang de discipline die hierin overheerst. Cultureel antropologen als Birgit Meyer (Universiteit Utrecht), winnares van de Spinozapremie 2015 (2,5 miljoen), doen onderzoek naar religie in internationaal perspectief, met nadruk op kwalitatieve methoden. Pinksterbewegingen en visuele en materiële cultuur komen hier in beeld. Godsdienstwetenschappers als Kocku von Stuckrad (Rijksuniversiteit Groningen) richten zich op religie buiten de kaders van het in het Nederland dominante christendom: esoterie, islam, boeddhisme, meervoudige religie. Historische en filologische benaderingen spelen een belangrijke rol, al heeft het Nederlandse Genootschap voor Godsdienstwetenschap zich de laatste decennia verbreed in de richting van *religious studies*. Theologen als Ruard Ganzevoort (Vrije Universiteit) en Hans Schilderman (Radboud Universiteit) bedienen zich steeds meer van sociologische vraagstellingen en methoden en doen met kwalitatieve en kwantitatieve methoden onderzoek naar religie in het publieke domein. Tot slot zijn er dan de sociologen die binnen hun, veelal kwantitatieve, onderzoek naar cultuur aandacht besteden aan religie: Ton Bernts (Kaski, inmiddels verbonden aan Radboud Universiteit), Joep de Hart (Sociaal en Cultureel Planbureau; Protestantse Theologische Universiteit), Dick Houtman (KU Leuven, voorheen Erasmus Universiteit

Rotterdam), Jan Reitsma (Radboud Universiteit) en Frank van Tubergen (Universiteit Utrecht). Daarbij moet opgemerkt: de eerstgenoemden afficherden zich meer met de term godsdienstsociologie dan de laatstgenoemden.

Sinds 2006 werpt het tijdschrift *Religie & Samenleving* zich op als Nederlandstalig publicatiemedium voor studies naar religie vanuit diverse disciplines. Initiatienemers zijn de emeriti sociologen Lammert Gosse Jansma en Durk Hak. Met het Voorjaarssymposium dat de redactie jaarlijks organiseert in samenwerking met het Werkgenootschap voor Godsdienstsociologie en Antropologie – over onder andere ontkerkelijking, jongeren en islam – wordt het publieke belang van de sociaalwetenschappelijke studie van religie gemarkeerd.

De overheidsfinanciering van het onderzoek lijkt te zijn gestuurd door twee vormen van belangstelling. Aan de ene kant is dat de interesse in de veranderende verschijningsvorm van religie in de laatmoderne samenleving: meervoudige religieuze betrokkenheid, religie buiten institutionele kaders, *emerging churches*, en de transformatie van de traditionele kerken. Aan de andere kant, en wellicht uiteindelijk, wordt het onderzoek gestuurd door de maatschappelijke zorg om deze veranderingen. Wat zijn de culturele en politieke gevolgen van de drastisch afnemende kerkelijke betrokkenheid en de toenemende aanhang van een seculier en, in mindere mate, spiritueel wereldbeeld? En welke rol speelt de religie van immigranten en hun nazaten in de posities die zij (kunnen) innemen in de Nederlandse samenleving? Pregnant geformuleerd: zullen nieuwe vormen van religie, zoals de islam en nieuwe spiritualiteit, de maatschappelijke cohesie verstoren of zal religie bij kunnen dragen aan de *civil society*? Hiermee krijgt de studie van religie haar voorlopig laatste gezicht: de wetenschappelijke aandacht voor religie als een voorwerp van zorg.

Conclusies

Godsdienstsociologie staat van meet af aan in het teken van de bestudering van religie en moderniteit. Maar de gezichten die het in de zes onderscheiden perioden heeft laten zien, verschillen onderling aanzienlijk. Terwijl pionier Kruijt het proces van ontkerkelijking vanuit een positieve betrokkenheid wilde bestuderen, kwam het vak in de jaren vijftig in het teken te staan van een omgekeerd engagement: de studie van de moderne samenleving met het oog op vergroting, of op zijn minst behoud van kerkelijke aanwezigheid. Na verloop van tijd richtte de aandacht zich ook op die kerken zelf en op de vernieu-

wing van de theologie door de inbreng vanuit de sociale wetenschappen. Toen de posities in de nabijheid van kerk en theologie vervielen, werd de aandacht verlegd naar de bestudering van het verschijnsel religie in al haar variëteiten, maar dit geschiedde niet enkel meer door hen die als godsdienstsociologen golden. Nieuwe religieuze bewegingen, minderheidsreligies en de interesse voor spiritualiteit worden ook door anderen bestudeerd, gestuurd door een agenda waarin het verschijnsel godsdienst enigszins zorgelijk wordt gezien.

Veranderingen in het aanzien van de godsdienstsociologie kunnen worden verklaard uit het op elkaar inwerken van ontwikkelingen in het politieke, religieuze en academische veld. Een dominante politieke factor is het overheidsbeleid geweest dat confessionele instituten inschakelde bij onderzoek dat de opbouw van de verzorgingsstaat begeleidde. In een latere periode financierde de overheid ambtsopleidingen die aansloten bij de destijds breed levende interesse in de sociale wetenschappen en daardoor nieuwe werkgelegenheid voor godsdienstsociologen creëerde. In de huidige tijd schakelt de overheid wetenschappers in bij het onderzoek naar religie in het kader van de zorg om de multiculturele samenleving.

Vanuit het religieuze veld is een grote stimulans uitgegaan door sociaal onderzoek in te zetten bij de opbouw van netwerken van organisaties op confessionele grondslag (scholen, ziekenhuizen, welzijnswerk). Sociologen waren onderdeel van een systeem dat ze tegelijkertijd bestudeerden: verzuiling. Toen de kerken zich gingen bezinnen op de eigen koers en identiteit, waren sociologen daar opnieuw bij betrokken. Dat geldt ook voor de latere veranderingen in het religieuze veld, maar waar het gaat om nieuwe religieuze bewegingen, de islam en nieuwe spiritualiteit zijn sociologen er veel minder in geslaagd om zich het onderzoek naar deze verschijnselen toe te eigenen.

In de wereld van de sociologie was religie lange tijd toebedeeld aan de confessionele onderzoeksinstituten die overigens überhaupt een flink deel van het wetenschappelijke veld uitmaakten. Bij de academisering van de Nederlandse sociologie kwam het thema religie er bekaaid af, wat tijdelijk werd goedge maakt door de plaats die aan theologische instellingen voor godsdienstsociologie werd ingeruimd. Sindsdien is de institutionele basis van de godsdienstsociologie beperkt. Wel ontwikkelen de *religious studies* zich de afgelopen decennia wat meer in sociaalwetenschappelijke richting en vatten de sociale wetenschappen een frisse belangstelling voor religie op.

Op een beperkt terrein als dit is de invloed van afzonderlijke individuen betrekkelijk groot. Bovendien treden in de verschillende perioden deels dezelfde personen op. Zij belichamen enerzijds de continuïteit van het vak, maar anderzijds wordt hierdoor bevorderd dat eerdere gezichten van de gods-

dienstsociologie het huidige overheersen. Soms lijkt het erop dat de huidige godsdienstsociologie wordt geïdentificeerd met het sociaal-kerkelijk onderzoek uit de jaren vijftig. Daar zit wel iets in: de aanduiding godsdienstsociologie is niet gangbaar geworden voor onderzoek naar nieuwe verschijnselen zoals de islam en voor onderzoek met behulp van nieuwe kwalitatieve methoden. Het imago van de godsdienstsociologie wordt gedomineerd door enquêtes. Wanneer er wordt gerekend telt het gemakkelijker als godsdienstsociologie.

De Nederlandse godsdienstsociologie als specialisme is voortgekomen uit een coalitie tussen seculariserende en contra-seculariserende projecten in de zich moderniserende Nederlandse samenleving. Het aldus gevormde en geïnstitutionaliseerde vak is er niet in geslaagd om de hedendaagse belangstelling voor religie als onderzoeksgebied op te eisen. Het vak verschijnt enkel met een herkenbaar gezicht als individuen er in slagen om succesvol in te spelen op strategieën in het politieke, religieuze en academische veld.

Noot

- 1 Dit artikel is een bewerking van een Engelstalige bijdrage (De Groot & Sengers 2015). Op een eerdere versie hiervan leverden Meerten ter Borg, Gerard Dekker, Durk Hak en Jan Sloot waardevol commentaar. Eileen Barker en James Beckford gaven feedback op een presentatie van deze publicatie door de eerste auteur tijdens de conferentie 2017 van de Britse Sociology of Religion Studygroup (SOCREL).

Literatuur

- Banning, W. (1936),
Theologie en sociologie: een terreinverkenning en inleiding, Assen: Van Gorcum.
- Banning, W. (red.) (1953-1962),
Handboek Pastorale Sociologie, 's-Gravenhage: Boekencentrum N.V.
- Bernts, T. & J. Berghuijs (2016),
God in Nederland 1966-2015, Utrecht: Ten Have.
- Beusekom, J.H. van, G. Dekker, W. Eichholtz, F.J.A. de Grijns, L. Laeyendecker, H.D. de Loor, K.A. Schippers & M.A. Thung (red.) (1967),
Presentie en pretentie, Utrecht/Baarn: Ambo/Bosch & Keuning.
- Blasi, A. & G. Giordan (red.) (2015),
Sociologies of Religion, Leiden/Boston: Brill.

- Bonger, W.A. (1905),
Criminalité et conditions économiques, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58287879>
 [geraadpleegd 10-11-2016].
- Bonger, W.A. (1911),
 Geloof en ongelooft in Nederland, in: *De Nieuwe Tijd*, 16 (December), 942-970.
- Bonger, W.A. (1913),
Geloof en misdaad: een criminologische studie, Leiden: Brill.
- Bourdieu, P. (1987),
 Sociologues de la croyance et croyances de sociologues, in: *Archives de sciences sociales des religions*, 63 (1), 155-161.
- Brouwer, R., K. de Groot, H. de Roest, E. Sengers & S. Stoppels (2007),
Levend lichaam: dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland, Kampen: Kok.
- Dekker, G. (1965),
Het kerkelijk gemengde huwelijk in Nederland, Meppel: Boom.
- Dekker, G. (1992),
 De ontwikkeling van de godsdienstsociologie in Nederland, in: *Mens en Maatschappij*, 67 (3), 296-310.
- Dekker, G. (2005),
Een moeizaam gevecht. Mijn geschiedenis met de kerk, Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Dobbelaere, K. (2010),
 The foundation of the CISR: issues of the first decades 1948-1967, *Network/Réseau*, (37), 8-14. Retrieved from ISSR/SISR website: <https://www.sisr-issr.org/History%20of%20the%20ISSR%20--%20Part%201.pdf> [10-11-2016].
- Dobbelaere, K. (2014),
 The Karel Dobbelaere lecture: From the study of religions to the study of meaning systems, in: *Social Compass*, 61 (2), 219-233.
- Dols, C. (2014),
Fact factory. Sociological expertise and episcopal decision making in the Netherlands, 1946-1972, Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Dols, C. (2016),
 Of Religious Diseases and Sociological Laboratories: Towards a Transnational Anatomy of Catholic Secularisation Narratives in Western Europe, 1940-1970, in: *Journal of Religion in Europe*, 9 (2-3), 107-132.
- Doorn, J.A.A. van & C. J. Lammers (1959),
Moderne sociologie: systematiek en analyse, Utrecht: Het Spectrum.

- Doorn, P. & Y. Bommeljé (1983),
Maar ... men moet toch iets wezen: nieuwe gegevens over ontkerkelijking in Nederland,
 Utrecht: Humanistisch Verbond.
- Faber, H., T.T. ten Have, R. van Dijk, W. Goddijn & J. P. Kruijt (1970),
Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960, Assen: Van Gorcum.
- Gadourek, I. & J.L. Peschar (red.) (1989),
*De open samenleving? Sociale veranderingen op het terrein van geloof, huwelijk, onderwijs
 en arbeid in Nederland*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Gastelaars, M. (1985),
Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968, Amsterdam:
 SUA.
- Goddijn, H.P.M. & W. Goddijn (1966),
Sociologie van kerk en godsdienst, Utrecht [etc.]: Het Spectrum.
- Goddijn, W. (1957),
*Katholieke minderheid en protestantse dominant. Sociologische nawerking van de histo-
 rische relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland en in het bijzonder in de
 provincie Friesland*, Assen: Van Gorcum.
- Goddijn, W. & H.P.M. Goddijn (1960),
Godsdienstsociologie: het groepsleven van de christenen, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Goddijn, W. & J. Sloot (1978),
 Katholieke sociologie. Opkomst en ondergang van een sociale leer, in: Bovenkerk, F.,
 H.J.M. Claessen, B. van Heerikhuizen, A.J.F. Köbben & N. Wilterdink (red.), *Toen en
 thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*, Baarn: Ambo, 168-174.
- Groot, K. de & P. Habibuw (1987a),
 Priesters en sociologen. De ontwikkeling van de godsdienstsociologie in Nederland
 vanaf 1945, in: Hagendijk, R., C.S. Fishedick & G. de Vries (red.), *Ideeën & Identiteiten,
 facetten van de Nederlandse sociologie* (SISWO publikatie 321). Amsterdam: SISWO, 73-
 102.
- Groot, K. de & P. Habibuw (1987b),
*Priesters en sociologen. De ontwikkeling van de godsdienstsociologie in Nederland
 vanaf 1945*, (Verslag Leeronderzoek 1986/1987. Vakgroep Wetenschapsdynamica.
 Universiteit van Amsterdam), Amsterdam.
- Hak, D. (1995),
*New trends in the sociology of religion in the Netherlands? The research on unchurched
 in the Netherlands 1933-1995*, (Paper presented at the XXIIIth conference of the ISSR/
 SISR), Quebec.

- Heek, F. van (1954),
Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken. Een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep, Leiden: Stenfert Kroese.
- Hilhorst, H.W.A. (1976),
Religie in verandering: een kritische analyse en evaluatie van de sociologische optiek van Peter L. Berger en Thomas Luckmann, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Jonkers, J.B.G. & J. Bruinsma-de Beer (red.) (2000),
Gemeente gewogen. Een introductie op het theologisch gesprek over de lokale gemeente, Kampen: Kok.
- Kruijt, J.P. (1933),
De onkerkelijkheid in Nederland: haar verbreiding en oorzaken: proeve ener sociografiese verklaring, Groningen [etc.]: Noordhoff.
- Kruijt, J.P. & S. Groenman (1968),
Zoeklicht en kompas: bundel prof. dr. J.P. Kruijt aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, Assen: Van Gorcum.
- Laeyendecker, L. (1967),
Religie en conflict. De zogenaamde sekten in sociologisch perspectief, Meppel: Boom.
- Laeyendecker, L. (1984),
 The sociology of religion: deficiencies and opportunities, in: *Social Compass*, 31 (2/3), 157-167.
- Laeyendecker, L., L.G. Jansma & C.H.A. Verhaar (red.) (1990),
Experiences and explanations. Historical and sociological essays on religion in everyday life, Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Loor, H.D. de (1983),
 The Sociology of Religion and the Dutch Churches since World War II, in: *Social Compass*, 30 (4), 425-439. doi:10.1177/003776868303000403.
- Lijphart, A. (1968),
Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek, Amsterdam: J.H. de Bussy.
- Mejido, M.J. (2004),
 On the genesis and transformation of *Social Compass*, in: *Social Compass*, 51 (1), 23-44. doi: 101177/00377686040788.
- Schnabel, P. (1982),
Tussen stigma en charisma: nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Schreuder, O. (1962),
Kirche im Vorort: soziologische Erkundung einer Pfarrei, Freiburg [etc.]: Herder.

- Schreuder, O. (1970),
Trends in the sociology of religion in the Netherlands 1960-1969, in: *Sociologia Neerlandica*, 6 (2), 129-136.
- Schreuder, O. & L.B. Snippenburg (red.) (1990),
Religie in de Nederlandse samenleving. De vergeten factor, Baarn: Ambo.
- Sengers, E. (2011),
Aengenen en de 'roomsche sociologie', in: *Religie & Samenleving*, 6 (2), 195-220.
- Simons, E. & L. Winkeler (1987),
Het Verraad der Clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945, Baarn: Arbor.
- Singelenberg, R. (1989),
"It Separated the Wheat from the Chaff": The "1975" Prophecy and Its Impact among Dutch Jehovah's Witnesses, in: *Sociological Analysis*, 50 (1), 23-40.
- Staverman, R. (1954),
Buitenkerkelijkheid in Friesland, Assen: Van Gorcum [etc.].
- Thung, M.A. (red.) (1985),
Exploring the new religious consciousness. An investigation of religious change by a Dutch Working Group, Amsterdam: Free University Press.
- Thurlings, J.M.G. (1978),
De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Ultee, W. (2011),
De kerk, je werk en een aantal grafzerken, Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Ven, J.A. van der (1993),
Ecclesiologie in context, Kampen: Kok.
- Verrips, J. (1977),
En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971, Amsterdam.
- Voyé, L. & J. Billiet (red.) (1999),
Sociology and religions: an ambiguous relationship/Sociologie et religions: des relations ambiguës, Leuven: Leuven University Press.
- Vrijhof, P.H. (1970),
Bijdragen tot de sociologie van godsdienst en kerk, Meppel: Boom.
- Vugt, J.P.A. van (1981),
Godsdienst en kerk in Nederland, 1945-1980: een geannoteerde bibliografie van sociaal-wetenschappelijke en historische literatuur over de godsdienstige en kerkelijke ontwikkelingen in Nederland, Nijmegen/Baarn: Katholiek Documentatie Centrum/Ambo.

- Vugt, J.P.A. van & B.M.L.M. van Son (1988),
Nog eens: godsdienst en kerk in Nederland, 1945-1986: een geannoteerde bibliografie van sociaal-wetenschappelijke en historische literatuur, Hilversum: Gooi & Sticht.
- Wils, K. (1997),
De verleiding van de sociologie – Belgische en Nederlandse katholieken en het positivisme (1880-1914), in: *Trajecta*, 6 (2), 156-173.
- Winkeler, L. (2010),
Sociografie en pastoraal beleid 1946-1957: franciscanen en de opkomst van de godsdienstsociologie in Nederland, in: Gennip, J. van & M.A.T. Willemsen (red.), *Het geloof dat inzicht zoekt: religieuzen en de wetenschap*, Hilversum: Verloren, 178-192.
- Witteveen, T.A.M. (1984),
Overheid en nieuwe religieuze bewegingen, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Woldring, H.E.S. (1978),
Calvinisme en sociologie; Dooyeweerd en zijn school, in: Bovenkerk, F., H.J.M. Claessen, B. van Heerikhuizen, A.J.F. Köbben & N. Wilterdink (red.), *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*, Baarn: Ambo, 157-167.
- Zeegers, G.H.L., G. Dekker & J. Peters (1967),
God in Nederland: een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland, Amsterdam: Van Ditmar.
- Zijderveld, A.C. (1971),
De abstracte samenleving. Een cultuurkritische analyse van onze tijd, Meppel: Boom.